

Bir Siyaset Sosyoloğu Olarak Şerif Mardin¹

Alim ARLI*

Toplumun sorunları, hiçbir yerde entelektüel seviyede vazedilmiş soyut problemler olarak ortaya çıkmaz. Halk bu sorunları ihtiyaçlarının tatmini olarak görür. Türk aydınları, bu hakikatlerden hareket etmedikçe, bir taraftan toplumdaki uzaklıklarını sürdürecekle, diğer taraftan da sürprizlerle karşılaşmaya devam edeceklerdir.

Şerif Mardin²

Giriş

SİYASÎ FİKİRLER TARİHİ, tarih yazımı pratiğinin çetrefilli alanlarının başında gelmektedir. Bu durum, Türk siyasî fikirler tarihi araştırmalarının, içinde çok boyutlu sorunlar ve paradokslar barındıran bir alan olmasından kaynaklanmaktadır. Yaklaşık iki yüzyıllık modernleşme/modernite tecrübesi içinde Batı-dışı toplumlar kendi tarihî/toplumsal miraslarına zamansal gerilik düşüncesiyle paralellik arz eden bir biçimde yaklaşmışlardır. Bu toplumlar, modernleşme süreci içerisinde fiilî ve hukukî boyutta, zorla (sömürge dünyası) veya gönüllü (Türkiye ve Rusya) toplumsal ve siyasal devrim süreçleri yaşamışlardır. Bu süreç içerisinde yapılmış olan Osmanlı/Türk modernleşme süreci analizleri, Türk siyasî fikirler tarihi araştırmalarıyla ilişkili olarak yapılan nihai yorumlar üzerinde de, tarihî ve zamansal eksenini itibariyle belirgin bir epistemik ağırlık oluşturmuştur. Buna ilave olarak, modernizmin felsefî temelleri ve önkabulleri, pre-modern tarihî

¹ Bu makale, Ankara Üniversitesi S.B.E'ye sunulan yüksek lisans tezinin 3, 4. ve 5. bölümleri temel alınarak kaleme alınmıştır. Bkz. Alim Arlı, "Oryantalizm ve Oksidentalizm Tartışmaları Ekseninde Şerif Mardin", Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 60-165. Çalışmam sırasında bana her türlü desteği ve ilgiyi esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Nilgün Çelebi'ye ve değerli hocam Prof. Dr. Kurtuluş Kayalı'ya teşekkürü bir borç bilirim.

* İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Araştırma Görevlisi.

² Bkz. *Cogito*, Laiklik Sayısı, 1994, sy. 1, s. 13.

alan ve klasik dönem siyasî/felsefî fikir ürünlerini değerlendirme noktasında ve -değer koyucu bir iddiadan hareketle- bu alanların yapısal, içeriksel ve sosyo-linguistik anlamlarını ortaya koymada açık veya gizli bir epistemolojik otorite de talep etmektedir. Bu talebin, hipotetik anlamda, daha çok XVIII. ve XIX. yüzyıl Batı Avrupa düşüncesinin ilerlemeci yöneliminden, modernitenin felsefî ön kabullerinden ve bütün bunların Batı-dışı dünyada yarattığı bilinç travmasından kaynaklandığı iddia edilebilir. Çünkü Batı-dışı dünyanın büyük çoğunluğuna kapitalizm ve dolayısıyla modernleşme; baskı, boyun eğdirme ve gasp yoluyla gelmiştir. Modernleşmenin, Batı-dışı dünyanın geleneksel yapısı içindeki ilk tezahür etme şekli, sosyal ve siyasal açıdan büyük çaplı bir yenilgi ve bunun akabinde yükselen ve aynı zamanda derin travmatik etkileri olan ulusal kurtuluş hareketleridir.³ Serge Latouche'un önemli tespitiyle, bu süreç *Dünyanın Batılılaştırılması* sürecidir. Sürecin en ciddi sonucu ise, tüm Batı-dışı toplumlardaki doku-yırtılması, dünyanın tekdüzeleşmesi, yaşam şekillerinin birörnekleşmesi ve tahayyülün standartlaşmasıdır.⁴

XVIII. ve XIX. yüzyılın ilerlemeci sosyal bilim paradigmasının dünyadaki yaygın kabulü, bu sorunların, ilerleme fikri çerçevesinde anlamlandırılıp evrimsel aşamalar şeklinde kavranıldığı bir bilinç ortamını doğurmuştur. Türkiye'nin siyasî tarihini fikrî ve kurumsal boyutlarıyla aydınlatmaya çalışan bilim adamlarının önemli bir kesimi ya olay mahallindeki 'görüntüleri' açıklamak için uğraşmışlar ya da 'Batı'yı geriden takip eden modernleştirici/evrenselci nosyonlara uygun modeller etrafında mefhumlar geliştirmişlerdir. Yukarıda bahsedilen siyasî ve sosyal karakutuyu açmak çok az bilim adamımızın aklına gelmiştir. Bu bilim adamlarımızın başında Şerif Mardin gelmektedir.

Jurgen Habermas'ın modernlik ile modernleşme arasında varsaydığı niteliksel ve kurumsal eksenli esaslı fark,⁵ Osmanlı/Türk modernleşmesini analitik düzlemde ele almaya çalışan araştırmacıların alana ilişkin teorik yaklaşımları için çok boyutlu zorluklar barındıran bir duruma işaret etmektedir. Batı-dışı toplumlar için 'aşırı Batılılaşma'yı⁶ zorunlu bir toplumsal/si-

3 Göran Therborn, "Modernlik Yoluyla Modernliğe Giden Yollar", *Postmodernizm ve İslam Küreselleşme ve Oryantalizm*, A. Topçuoğlu ve Y. Aktay (der.), Ankara: Vadi Yayınları, 1996, s. 61-64.

4 Serge Latouche, *Dünyanın Batılılaştırılması*, çev. Temel Keşoğlu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993, s. 15, 139-142.

5 "Kısaca söylemek gerekirse, modernite bir projeye, refleksiyona, modernizasyon ise bu projeyi, refleksiyonu mümkün kılan kurumsal-yapısal evrime işaret eder." Bkz. Ahmet Çiğdem, "'Türk Batılılaşması'nı Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkaldırısı: Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 3*, Uygur Kocabaşoğlu (ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 68-69.

6 Şerif Mardin, "Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma", *Türk Modernleşmesi*, Makaleler 4, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 21-76.

yasal aşama olarak kavrayan tarihsel gerilik psikolojisi⁷ ve bu psikolojiden mülhem eserlerin birçoğu, toplumsal alanı bir tarihsizleştirme yöneliminden kalkarak incelemeye çalışmışlardır. Bu tür siyasal ve fikrî pratiklerle Batı-dışı toplumların yaşadığı 'tarihsel bugün' çok zayıf bir içeriği olan geleneksel/modern çatışması eksenli tarihî bir formalizmle anlamlandırılmaya mahkûm edilmiştir. Böylece, 'toplumsal değerler' anlamındaki geleneksel yapılaşmalar⁸ arkaiklik olgusuyla paralel bir mantıksal zorunluluk kipiyle kurulmuş ve ayrıca Doğu/Batı gibi mutlak karşıtlıklardan hareket eden bir teorik model temellendirilmeye çalışılmıştır. Sosyal bilimlerin cârî paradigması içinde düşünen bilim adamlarının ağırlıklı bir kesimi uzunca bir dönem, pejoratif manasıyla ele aldıkları geleneksel dünyayı da bir tür toplumsal formalizme mahkum etmişlerdir. Aynı şekilde, modernleşmeyi de ilerlemeci tarih-zaman fikri paralelinde mitsel bir idealizm düzleminde yorumlamışlardır. Böylece, bu yaklaşımda mündemiç olan iyimser ilerlemeci Batılılaşmacılık, bilimsel söylem boyutunda nesnel/evrensel bir kabul olarak yeniden üretilmiştir. Bu sorun, sosyal/siyasal teorinin, Batı-dışı toplumsal formasyonların zaman-mekân koordinatlarını tek boyutlu bir uzama hapsedip yalınlaştırdığı ve uzunca bir dönem sorgulamadan kabul ettiği Avrupa-merkezci topolojik bakışının⁹ fikrî semptomlarıyla donanmış evrenselci/tek-medeniyetçi yaklaşımı ile yakından bağlantılıdır. Batı-dışı dünyanın ve bu arada Türkiye'nin aydınları, geleneksel/modern çatışması fikrini ve modernist/pozitivist değerlere fikrî ve fiilî bağlılığı bir tür bilimcilik şeklinde geliştirip benimsediler. Bu durum, Türk seçkincilerinin, toplumu bir karakutu olarak görmelerinin de kökenlerine gider.¹⁰

I- Tarih Bilinci Sorunu ve Şerif Mardin'in Konumu

Modern tarih yazımının ve toplum düşüncesinin tartışmalı konularından olan kültür ve düşünce ürünleriyle, tarihsel alanın ele alınma ve kavranma biçimine dair yapılan tartışmalar siyasî fikir tarihine dönük teorik yaklaşımların odağında da önemli bir yer tutmaktadır. Meselenin özü, or-

7 Latouche, *a.g.e.*, 5-22; Ahmet Çiğdem, "Marx, Marxizm ve Ötesi", *Birikim*, 1996, sy. 84, s. 43-45.

8 Abdullah Laroui, *Tarihselcilik ve Gelenek*, çev. Hasan Bacanlı, Ankara: Vadi Yayınları, 1998, s. 64-72, s. 122-128.

9 Şerif Mardin, "Osmanlı'da Devlet Gücünün Söylemi Olarak Türkçe Üzerine: Giriş Niteliğinde Geçici Notlar, (Bölüm 1)", *Cogito*, 1998, sy. 13, s. 267-268.

10 "(...) Cumhuriyet Batı'dan eğitim kurumlarını ve kültürel alışkanlıkları (müzeler, resim/heykel, laiklik) alırken, bunların aslında anlamların, kavrayışların ve ontolojik tutumların oluşturduğu bir buzdağın suyun üstüne çıkan ucundan başka bir şey olmadığını kavrayamamıştı." Şerif Mardin, "Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, S. Bozdoğan ve R. Kasaba (ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 55-56.

taçağlar ile modern zamanlar arasındaki, bilginin değerine ve nasıl kavranıldığına ilişkin olarak takınılan felsefi tutum ve değerlendirmelerle yakından ilişkilidir. Tarih fikrinin, XIX. yüzyıl Avrupa'sında (özellikle ilerlemeci pozitivistlerle Alman romantikleri arasında) ele alınma biçimine dair şekillenen görüşler, modern felsefenin ürettiği ontolojik/epistemolojik kırılmanın odağında oluşmuştur. Aydınlanma felsefesinin, zamanın ve mekânın algılanmasına ilişkin ürettiği idrak dönüşümü,¹¹ tarihsel alanın nasıl okunacağına ilişkin olarak insan düşüncesini, 'orta zamanlar'ın kozmolojisinden ve metafizikinden büyük ölçüde uzaklaştırmıştır. Ayrıca bu uzaklaşma, Türkiye'deki düşünce dünyasının XIX. yüzyıldan itibaren genel eğilimi olan, optimist bir ilerlemecilik ile yalınkat bir görgül pozitivistizmin kurumlaşmasına da neden olmuştur. Bir şeyi anlamaya ilişkin algı içeriklerimizin değişmesinden daha fazla anlam ifade eden modern(ist) *critiquesin* doğuşu, aynı zamanda tarihsel-sosyalın doğasına ilişkin yeni perspektifler getiren fikir araçlarını da üretmiştir. Bu çerçevede, tarih fikrine dair, hem kadîm ile yeni arasındaki farkın semantiğine hem de Batı ile Osmanlı (özelde de Türkiye) arasındaki tarihi birikimin oluşturduğu siyasal yapılaşmanın anlam farkına baktığımızda, modernlikle birlikte yeni bir bilinç düzleminde düşünüldüğü fark edilebilir.¹²

Zaman ve toplum fikrindeki Batı-merkezci dönüşüm, Avrupa-merkezci evrenselciliği ve buradan hareketle üretilen Batı-dışı ötekilerin tarihsel geriliği düşüncesini de dayatmaktaydı. Aynı zamanda, bu kavrayışta, geçmiş-şimdi-gelecek biçiminde tasarlanan modern parçalı-zaman kavrayışının temelleri de mevcuttur. Modern düşünce ile birlikte 'şimdi', tüm zamansal momentler üzerinde mantıksal içerimi ile de belirgin bir merkezî ağırlık noktası oluşturmuştur. Ayrıca bu çerçevede, *historianın* genel anlamdaki muhtevası, Avrupa tarihinin yaşadığı tarihsel süreçlerin önemlilik derecesi

11 Felsefi düzlemde, bizzat Immanuel Kant'ın ve daha sonra onu izleyenlerin, bizatihî zaman ve mekânı, bilginin doğurduğu değil, aksine, bilginin varlık koşullarını da belirleyen apriori bir zihinsel kategori olarak varsaymalarıyla birlikte bu kırılmanın muhtevası da şekillenmiştir, bkz. Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. Vehbi Eralp, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998, s. 307-309.

12 "Aydınlanma felsefesinin rasyonel özü *theoria/historia* ayrımını anlamsızlaştırırken, Aydınlanma felsefesinin hem karşıtı hem de ikizi olarak gelişen XIX. yüzyıl romantizminin ürettiği tarih felsefeleri ilk anda farkedilmeyen bir şiirselliği tarihte bir düzenlilik arayışının merkezine yerleştirdi. Rasyonel kurgular tarihte evrenselliği, dolayısıyla da *theoria*'yı tanımlamaya çalışırken, romantizmin tesirinde gelişen tarih felsefeleri bu evrenselliğin öznesini (genelde Batı özelde Germen), dolayısıyla da subjektiviteyi ve şiirselliği, merkez alan bir düşünce biçimini şekillendirdi." Ahmet Davutoğlu, "Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetlerarası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi ve Osmanlı", *Divân: İlmî Araştırmalar*, 1999/2, s. 7.

üzerinden (Eski Yunan, Roma, Ortaçağ Avrupa'sı, Rönesans, Modernlik ve şimdilerde Post-Modernlik) tanımlanmıştır. Batı'da zaman-mekân algısının Kant tarafından yeniden kurgulanmasıyla birlikte, toplum düşüncesi de (döneminin Batı-merkezci evrenselciliğine paralel bir biçimde) muhtevası bakımından, kapitalizmin ürettiği siyasal konjonktürlerin ve XVIII. ve XIX. yüzyıl Avrupa'sının siyasal ve toplumsal düşüncesinin kategorileri üzerinden inşa edilmiştir. Bu anlamıyla çağdaş *historia* kavramı, çoğunlukla "Batı"nın biricikliği fikrine atıfla kullanılırken, diğer taraftan Batı-dışıyla ilgili olarak geliştirilebilecek bir yeni *historia* tanımı ve alanı, Batı'nın koyduğu anlama referansla kurulabilir kılınmıştır. Bu talepler için bile, ciddî epistemik ve kurumsal engeller bulunduğu iddia edilebilir.

Şerif Mardin, Osmanlı/Türk modernleşmesi üzerine din araştırmaları eksenli derinlemesine çalışmalar yapmış olan çok kimlikli (siyasî fikir tarihçisi, sosyolog, siyaset bilimci) sosyal bilimcilerimizin önde gelenlerinden dir. Şerif Mardin, çağdaş Türk sosyal bilimlerinde epistemolojik ve metodolojik tutumuyla önemli etkileri olmuş bir bilim adamıdır. Bu etki, Mardin'in, sosyolojik ve siyasal araştırmalarının konularını ele alışıdaki yüksek teorik düzeyinin yanında, araştırdığı konulara yaklaşımında ortaya koyduğu epistemolojik çıtalalarıyla da yakından ilişkili bir konudur. Şerif Mardin'in araştırmaları, bütün bu belirlemelerden hareketle bakıldığında, Türk modernleşme sürecini açıklamaya yönelmiş alternatif bir paradigmatik modeldir. Mardin, öncelikle yukarıda bahsi edilen *historianın* modern düşünce ile birlikte farklılaşan ve *theoria* ile arasındaki ayrımın anlamsızlaştığı daha bütünlüklü kullanımından hareket etmesi açısından ve ikinci olarak ise, *sociusun*¹³ tarihin taşıyıcısı olduğu anlamacı kavrayış biçimini işlevselleştirmesi açısından Türk sosyal bilimlerinde farklı bir araştırma programını başlatmış bir bilim adamıdır. Tarih yazıcılığının çağdaş anlamını şekli ve muhtevî boyutuyla Batı-merkezci kategorilerden farklı olarak Türk tarihinin tarihî gelişim çizgisi içinde ele alıp inceleyen Mardin, tarihsel/sosyale belirli bir süreklilik ve oluş mantığı içinden¹⁴ bakabilen bir sosyal/siyasal düşünceyi kendi çalışmalarının başlangıç noktası kılmıştır. Bu bağlamda bakıldığında, Osmanlı/Türk modernleşmesi analizleri, çift boyutlu bir okuma yapılması gereken oldukça zor bir anlam alanıdır. Modernliğin Batı'da geliştiği XVII. yüzyıldan günümüze uzanan tarihî yayılımının felsefî ve sosyolojik anlamını dinamik boyutlarıyla ele alıp anlamının teorik zorlukları yanında,¹⁵ bu

13 Nilgün Çelebi, "Sosyolojinin Türkiye'de Kurumsallaşması", *Sosyoloji ve Metodoloji Yazıları*, Ankara: Anı Yayınları, 2001, s. 20-28.

14 Laroui, *a.g.e.*, s. 58.

tecrübeyi kendi geleneksel/kültürel dünyasıyla travmatik bir çatışma pratiği şeklinde yaşamak zorunda kalan Batı-dışı toplumsal formasyonların yaşadığı kültürel kopuşları/travmaları eşzamanlı ve mukayeseli bir analize tabi tutmak, konunun, bahsedilen çift kanadını oluşturan öğeleridir.

II- Şerif Mardin'in Kısa Hayat Öyküsü

Şerif Mardin, 1927 yılında İstanbul'da doğmuştur. Lisans eğitimini Stanford Üniversitesi siyasal bilimler bölümünde siyaset bilimi lisansı yaparak, lisansüstü eğitimini ise Johns Hopkins Üniversitesi'nde uluslararası ilişkiler alanında tamamlamıştır. 1954-56 yılları arasında A.Ü.S.B.F.'de asistan olarak çalışmış ve 1958 yılında *Yeni Osmanlıların Düşünsel Yapıtları* konulu teziyle Stanford Üniversitesi'nde siyaset bilimi doktorasını tamamlamıştır.¹⁶ 1956'da bir süre liberal eğilimli Hürriyet Partisi'nde genel sekreterlik yapmış ve Demokrat Parti iktidarına muhalefetleriyle tanınan *Forum* dergisinin sürekli yazar kadrosunda bulunmuştur. 1964 yılında *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* teziyle doçent olmuş, 1969'da ise, profesörlüğe yükseltilmiştir. Türkiye'de, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde uzun yıllar öğretim üyeliği yapmıştır. Ardından Boğaziçi Üniversitesi'nde de uzun yıllar öğretim üyesi ve dekan olarak çalışmış ve ABD'de American University'de İslam Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü yapmıştır. Ayrıca değişik zamanlarda Princeton, Columbia, California, Harvard Üniversitelerinde çalışmış, Fransa'da Ecolé des Hautes en Sciences Sociales ve İngiltere'de Oxford Üniversitesi'nde konuk öğretim üyeliğinde bulunmuştur.¹⁷ 1994 yılında işadamı Cem Boyner önderliğinde, liberal siyasal söylemi ve özgürlükçülük vurgularıyla siyaset sahnesine çıkan ve özellikle ente-

15 Bu sorun, Batı'da büyük teorik gelenekler oluşmasına neden olmuş geniş bir alandır. Hegel, Marx ve Weber'den, Parsons ve Habermas'a; Rousseau, Tocqueville ve Mill'den, McIntyre ve Rawls'a; Kierkegaard ve Nietzsche'den, Heidegger ve Derrida'ya; Freud'dan Lacan ve Foucault'ya uzanan bu gelenek, Batı'da modernliğe ve akla ilişkin derin bir öz bilinç ve aynı zamanda eylem alanı oluşturmuştur. Ayrıntıları için bkz. Marshall Berman, *Katı Olan Herşey Buharlaşıyor*, çev. Ü. Altuğ-B. Peker, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993; Kanakis Leledakis, *Toplum ve Bilinçdışı*, çev. A. Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000; İlkey Sunar, *Düşün ve Toplum*, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1983; G. Rabinson ve J. Rundell, *Tahayyül Gücünü Yeniden Düşünmek*, çev. E. Başer, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.

16 İlk baskısı için bkz. Şerif A. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton: Princeton University Press, 1962. Türkçesi için bkz. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. M. Türköne, F. Unan, İ. Erdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

17 Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 168-171; bkz. Şerif Mardin'in kendi hayatına dair ayrıntılara girdiği iki söyleşi: Ali Bayramoğlu, "Şerif Mardin ile Din ve Devlet İlişkileri Üzerine Söyleşi", *Dün ve Bugün Felsefe*, 1985, s. 141-142; Necmettin Şahiner, "Şerif Mardin: 'Belki Yetmiş Seksen Yıl Var ki Türkiye Hoşgörülü Bir Memleket Olamamış'", *Yeni Dergi*, 1994, s. 60-63; <http://www.sabanciuniv.edu/index1.html>.

lektüel çevrelerde önemli yankı bulan, fakat uzun süre yaşayamadan dağılan Yeni Demokrasi Hareketi'nin kurucuları arasında da yer almıştır. Prof. Dr. Şerif Mardin, şu anda Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde öğretim üyeliğine devam etmektedir.

III- Siyasî Tarihçilikte Derin Bir Teorik Yaklaşım

Şerif Mardin'in sosyal bilimci kimliği, Türkiye'nin 1950'den sonraki dönemindeki başat sosyal bilimci tipinden belirgin farklılıklar arz etmektedir. Bu farklılık, bürokratik-devletçi söylemin, Türkiye'de sosyal bilimcilere ve aydınlara öngördüğü misyonla taban tabana çatışan bir bakış farklılığından kaynaklanmaktadır. Mardin'e göre, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Atatürk'ün aydınlara verdiği Cumhuriyeti koruma görevi, resmî ideolojik bakışla, bilimsel yaklaşımlar arasında hatları belirgin sınırlar oluşmasını engellemiş ve böylece resmî ideoloji ile sosyal bilim arasında alanları ayırılmış bir dengenin oluşması, yapısal düzeyde önemli bir engelle karşılaşmıştır. Bu yaklaşımın kaynağı, aydınla devlet arasında tarihsel kökenlere sahip organik bir göbek bağı olması (Yeni Osmanlılar ve Jön Türk ideolojilerinin de düşünce pratikleriyle sağladıkları bu bağ) ve Durkheimci korporatizmde temellenen, Cumhuriyetin kurucu elitlerinin topluma bakışını da belirleyen bir tür toplum mühendisliği idi. İlerleyen süreçte bu yaklaşım bir tür çatallaşma yaşamış ve resmî devletçi-bürokratik görüş taraftarı aydınlar ile Marksist sosyal araştırmacılar şeklinde belirgin bir bölünmeye uğramıştır.¹⁸

Şerif Mardin'in sosyal bilimci kimliğini oluşturan öğelere bakıldığında, düşüncelerinin epistemolojik dayanaklarının neler olduğunun belirlenmesi bize önemli ipuçları verecektir. Mardin, eğitiminin ilk yıllarında realist bilim anlayışının nitelikli temsilcilerinden "Paul Baran gibi Marksist bir iktisatçıyı, Bertram Wolf ve Mary Wright gibi abartmasız bir tarihî materyalizmden esinlenmiş tarihçileri" dinleyip incelemiş¹⁹ ve Max Weber'in doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasında kurmaya çalıştığı epistemolojik denge arayışının sonucunda²⁰ ulaştığı, realizm ile konvansiyonalizmin bir tür sentezini²¹ çalışmalarının başlangıç noktası kılmıştır. Mardin'in metodolojik tavrı, ilk çalışmalarından itibaren "eleştirel"dir. Mardin'in felsefî söylemi de, 1950'li ve 60'lı yıllarda Türkiye'deki etkili olan Fransız hukukî söylemi-

18 Mardin, "Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler", s. 54-55.

19 Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 7. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 8.

20 Mardin, *Din ve İdeoloji*, 2. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s. 9.

21 Russel Keat ve John Urry, *Bilim Olarak Sosyal Teori*, çev. Nilgün Çelebi, Ankara: İmge Yayınları, 2001, s. 23-43, 54, 157-190.

nin karşıtı bir noktadadır.²² Mardin'in söylemi, liberal-hümaniter-aydınlanmacı geleneğin izini takip eden bir noktadadır. 1960'larda sosyal bilimciler arasında oldukça revaçta olan Doğu Despotizmi, Feodalizm, Asya Tipi Üretim Tarzı gibi Batı-dışını açıklamak için kullanılan modellerin sağlıklı sonuçlar vermeyebileceğini, bu modellerin 'Doğu'ya ilişkin sınırlı ve önyargılı malzemelerle inşa edildiğini, bu argümanlardan mülhem olan teorilerden hareketle yapılabilecek genellemelerden kaçınılması gerektiğini, sosyal olgunun -Durkheim'in maddî strüktür analizlerinde olduğu gibi- yerinden kavramsallaştırılması gerektiğini belirtir.²³ Benzer eleştirel vurguları Şerif Mardin'in son dönem çalışmalarında görmek mümkündür.²⁴ Bir dönem, Mardin'in çalışmalarında Amerikan işlevselcilerinin ve davranışçı psikolojisinin ciddi bir etkisi olduğunu gözlemlemek de mümkündür.²⁵ Yine de Mardin'in metodolojik duruşu realist bilim anlayışından konvansiyonalist bilim anlayışının verimlerini kullanmaya eğilimli bir seyir takip etmiştir. Bunu Mardin'in 1980 sonrası yaptığı çalışmalarda daha açık bir biçimde görmek mümkündür.²⁶ Şerif Mardin'in Türkiye'deki sosyal bilimlere modernleşme çözümleneleri eksenli olarak yaptığı en önemli katkı, Keyman'ın da belirttiği gibi; "akademik ve kamusal söylem içinde son yirmi yılda ortaya çıkan modernite tartışmasını çok daha önce başlatmış olması ve modernizasyon paradigmasının hem içinde hem de dışında bir alana kendi kuramsal ve toplum bilimsel söylemini yerleştirerek 'Türk modernleşmesini' çözümlemesidir."²⁷ Şerif Mardin'in çalışmaları ve metodolojik ba-

22 Ali Bayramoğlu, "Şerif Mardin İle Din ve Devlet İlişkileri Üzerine Söyleşi", *Dün ve Bugün Felsefe*, sy. 1, s. 141-142.

23 Mardin, "Toplum Bilimlerinde Teoriler Üzerinde Bir Not", *A.Ü.S.B.F Dergisi*, 1964, sy. XIX, s. 60-74.

24 Mardin, "Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı", Richard Tapper (der.), *Çağdaş Türkiye'de İslam*, İstanbul: Sarmal Yayınları, 1993, s. 94.

25 Mardin, *Din ve İdeoloji*, 2. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s. 4-10.

26 "Zamanla toplum bilimlerinde, Batı'da 19. yüzyıldan beri tartışılan fakat Türk aydınları arasında sifra yakın bir iz bırakan bir teorik çerçeve (Husserl, Schutz, Gadamer, Heidegger dörtgeni) gelişti: Toplumsal değişimin a) yalnız 'dış' belirlemelerle değil b) 'eski'leri sıfırlamadan ve c) 'algılama, kavrama, anlama ve bunları zorlayarak yeniden yaratma' gibi 'ara istasyonlardan' geçerek oluştuğu fikri berraklık kazandı. Batı'da bu yeni birikimi salt bir kültür yaklaşımı olarak görüp yerler böyle bir anlatıma karşı çıktılar. Bizde ise teorinin içindeki 'kat'lar (a, b, c) anlaşılmadığından tarihimizin ana hatlarının tanımlamasında aydınlarca benzer yaklaşımlar kimi zaman tartışıldı fakat profesyonel toplum araştırmacılarını hiç etkilemedi (...) Bizde böyle bir yaklaşımı toplum analizlerinde geliştirecek birçok alan mevcut." Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 53; ayrıca bkz. Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, çev. Metin Çulhaoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 5-24.

27 Fuat Keyman, "Şerif Mardin, Toplumsal Kuram ve Türk Modernitesini Anlamak", *Doğu Batı*, 2001, s. 14.

kışı, 1980'lerden sonra birçok sosyal ve siyasal sorunu açıklamaya yönelik paradigmalardaki anlam krizinin iyice belirginleşmesini takiben, alternatif ve tarihsel oluşun farklı aşamalarını anlam temelli bir biçimde analize katmasından dolayı, Türk sosyal bilim söyleminde geniş bir anlamlandırma boşluğunu doldurmuştur. Şerif Mardin isminin, 1980'lerden sonra sosyal bilimlerde ve kamusal tartışmalarda öne çıkması ve eserlerinin çoğunun sekizinci ve dokuzuncu baskılarına ulaşması ve Türk siyasetine ilişkin yaptığı ayırım ve kavramlaştırmaların (çevre-merkez, sivil toplum, Volk İslamı, Türk modernleşmesi, aşırı Batılılaşma, muhalefet ve siyasal kontrol vd.) siyasal ve entelektüel çevrelerde de yaygın kabul görmesi, onun 1950'lerden itibaren çalışmalarında kurduğu teorik zembereğin dakik işleyişiyle ilgilidir.

IV- Şerif Mardin'in Çalışmaları Üzerine

Şerif Mardin'in çalışmaları, sosyal bilimlerin birçok alanına yayılmış bir durum arz etmektedir. Buna rağmen, Mardin'in çalışmaları esas olarak modernlik olgusuyla ilişkili ciddi bir mikro-sosyolojik temele de sahip makro bir modernizasyon ve etkileri çözümlemesi olarak düşünülebilir. Çalışmalarında, birbirleriyle tematik bağlantılarından daha derin ilişkiler, süreklilikler ve çeşitlilikler mevcuttur. Bu ilişkilerin temel özelliği, Yeni Osmanlı düşünce adamlarından günümüze Türk düşünce dünyasının eğilimleri ile Türk toplum ve siyaset hayatının ürettiği anlam ve paradoksların aynı anda belirlenmeye çalışılmasıdır. Mardin'in bir yazısında işaret ettiği ve aslında onun tüm çalışmalarına dair çok önemli bir ipucu olarak görülebilecek teorinin içindeki 'kat'lar meselesi,²⁸ bir sosyal bilimcinin tüm çalışmalarının teorik odağını nasıl bir mantıksal süreci takip ederek kurduğunu da isabetle açıklamaktadır. Şerif Mardin'in çalışmalarını, sosyal bilimlerin yerleşik disiplinler 'alan' düşüncesi içerisinde ele aldığımızda, tek bir disiplinin sınırları içerisinde değerlendirilmesi oldukça güç olan bir durumla karşı karşıya kalmaktayız. Bu anlamıyla yapılacak bir tasnifte, Mardin'in çalışmalarının yayıldığı epistemolojik alanın genişliği fark edilebilir. Bu noktada teorinin içindeki 'kat'lar meselesi de daha iyi anlaşılabilir. Türk siyasî fikirler tarihinin son iki yüzyıllık serencamı etrafında Mardin'in çalışmalarına ister kronolojik ve isterse felsefi örgüsü açısından yaklaşılsın, alana ilişkin dinamik ve özerk açıklama ve yorum evreniyle karşılaşılacaktır. Siyasî düşünceden iktisat düşüncesine, din sosyolojisinden modernleşmeye uzanan bu metinler, Max Weber'in modernite sorunsalı içerisinde Alman toplumu ve modernizasyona ilişkin kurmaya çalıştığı temel araştırma programının muadili olarak nitelendirilebilir. Keyman'ın "Şerif Mardin Türk toplum bi-

28 Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", s. 53.

lim dünyasının Max Weber'idir"²⁹ tesbiti bu durumu önemli ölçüde açıklamaktadır. Şerif Mardin'in çalışmaları, konuları bağlamında düşünüldüğünde dört temel alana yayılmış çalışmalar olarak değerlendirilebilir.

- i) *Siyasî fikirler tarihi* alanı içinde yazdıkları. Ağırlıklı olarak Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler üzerine yazdığı kitap ve makaleler.³⁰
- ii) *Bilgi (bilim) sosyolojisi, ideoloji ve tarih yazıcılığı* üzerine yazdıkları.³¹
- iii) *Din sosyolojisi* üzerine yazdıkları.³²
- iv) *Siyaset sosyolojisi ve aydınlar* üzerine yazdıkları.³³

V- Şerif Mardin'in Osmanlı/Türk Siyasî Düşüncesi Eserlerine

Kısa Bir Bakış

Yukarıda bahsedilen ve Şerif Mardin'in çalışmalarıyla önemli mesafeler kaydedilen Türk siyasî ve sosyal tarihinin sancılı süreçleri üzerine tatmin

- 29 Keyman, "Şerif Mardin ve Toplumsal Kuram ve Türk Modernitesini Anlamak", s. 13.
- 30 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998; *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 7. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000; *Türkiye'de Din ve Siyaset*, Makaleler 3, 4. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995; *Türk Modernleşmesi*, Makaleler 4, 8. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000; "The Mind of the Turkish Reformer: 1700-1900", *Arab Socialism: A Documentary Survey*, Sami A. Hanna and George H. Gardner (ed.), Leiden: E.J. Brill, 1969; "Osmanlı'da Devlet Gücünün Söyleni Olarak Türkçe Üzerine: Giriş Niteliğinde Geçici Notlar (Bölüm 1)", çev. Yurdanur Salman, Deniz Hakyemez, *Cogito*, 1998.
- 31 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, 2. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983; *İdeoloji* Ankara: Türkiye Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1976; "Toplum Bilimlerinde Teoriler Üzerinde Bir Not", *A.Ü.S.B.F Dergisi*, 1964, sy. XIX; "Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, S. Bozdoğan ve R. Kasaba (ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999; *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, Makaleler 2, 3. baskı, M. Türköne-T. Önder (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1994; "Tabii Hukukun Gelişme Safhaları Hakkında Bir Not", *A.Ü.S.B.F Dergisi*, 1955, c. X, sy. 2.
- 32 Şerif Mardin, *Bedüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, çev. Metin Çulhaoğlu, 7. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000; *Din ve İdeoloji*, 2. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983; *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 4. baskı, Makaleler 3, İstanbul: İletişim Yayınları; "Abdurreshid İbrahim and Zeki Velidi Togan in the Muslims of Russia", *Rethinking Central Asia*, Korkut A. Ertürk (ed.), Lebanon: Ithaca Press, 1999; "Culture Change and the Intellectual: A Study of the Effects of Secularization in Modern Turkey: Necip Fazıl and the Nakshibendi", *Cultural Transitions In The Middle East*, Şerif Mardin (ed.), Leiden: E.J. Brill, 1993, s. 189-213; "Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı", çev. Özden Arıkan, *Çağdaş Türkiye'de İslam*, Richard Tapper (der.), İstanbul: Sarmal Yayınları, 1993.
- 33 Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, Makaleler 2, 3. baskı, M. Türköne-T. Önder (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1994; *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Makaleler 1, 8. baskı, M. Türköne-T. Önder (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2000; "Kollektif Bellek ve Meşruiyetlerin Çatışması", *Avrupa'da Etik, Din ve Laiklik*, çev. Sosi Dolanoğlu-Serra Yılmaz, İstanbul: Metis Yayınları, 1995; "İyiler ve Kötüler", *Tarih Risaleleri*, Mustafa Özel (der.), İstanbul: İz Yayınları, 1995; ayrıca Mardin'in Osmanlı'da yöneten-yönetilen analizi üzerine mukayeseli bakışlar için bkz. Adem Çaylak, *Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen: Bir Şerif Mardin Çözümlemesi*, Ankara: Vadi Yayınları, 1998.

edici bir analiz yapmak şu anda oldukça zor gözükmektedir. Bunun en önemli sebebi ise, Türkiye'nin Tanzimat ve Meşrutiyet gündeminde mündemiç olan sorunların birçoğunun tatmin edici bir çözüme kavuşturulmamış olmasından ve sürecin sosyal paradokslar üreterek gelişen bir karaktere bürünmesinden kaynaklanmaktadır. Şerif Mardin'in yazı hayatının ilk ürünleri "Osmanlı Modernleşmesi" üzerine yazdığı eserlerdir. İki temel eseri olan, bir çeşit derin monografi olarak nitelendirilebilecek *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu ve Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* adlı klasikleşen çalışmaları bu bilgi alanı üzerine yayılmıştır. Ayrıca, geniş ölçekli birçok makaleyi de bu alanla ilgili yazdıklarına dahil edebiliriz. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* adlı çalışmasında, Osmanlı Devleti üzerindeki "Batı" ağırlığının etkisinin daha çok hissedilmesinin kurumsal eksenli bir siyasî analizi yapıldıktan sonra, bu ağırlığın hafifletilmesine dönük devletin otokratik değişim uygulamaları yine kurumsal tarih bağlamında değerlendirilmiştir. Mardin'in tesbitine göre, Yeni Osmanlı fikir adamları, kendilerinden sonra gelecek olan Jön Türk hareketinin ve Cumhuriyet düşüncesinin alt yapısını hazırlamışlardır. Kendilerinden sonra kristalleşen düşünce akımları olan İslâmcılık, Türkçülük, Batıcılık, Liberalizm gibi birçok akımın ilk nüvelerine bu düşünce adamlarının eserlerinde rastlamak mümkündür. Mardin'e göre, bu düşünürlerin ortak paydaları vatanseverlikti. Bu aydınlar bir tür demokratik tartışmanın en yoğun ve ilk örneğini ortaya koydular (Şerif Mardin bu düşünce forumunu döneme ilişkin önemli bir kavramsallaştırma yaparak *kritik düşünce* veya *kritik söylem kültürü* olarak vasıflandırmaktadır).³⁴ Bu özellikleriyle de, Kurtuluş Savaşına kadar Türk tarihinin, temel tartışma ve eylem kültürünün de ilk örneklerini ortaya koymuşlardır.³⁵ Mardin'e göre, bu aydın grubu için bir teorisyenler topluluğu demek oldukça güçtür.³⁶ *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*

34 Şerif Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 1995, s. 268-269.

35 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s. 441-454; Şerif Mardin, "The Mind of the Turkish Reformer: 1700-1900", *Arab Socialism: A Documentary Survey*, Sami A. Hanna and George H. Gardner (ed.), 1969, s. 24-45.

36 Mardin, 'aydın' kavramı üzerine de önemli yazılar yazmış ve tartışmalar yapmıştır. Ülkemizde düşünce faaliyetleri ile uğraşmaya başlayan herkesi, 'aydın' kavramı etrafında açıklamaya çalışan bir anlayış mevcuttur. Mardin'e göre, Osmanlı düşünce adamları *literaty* kavramıyla açıklanmaya daha müsaittirler. *Edib* kavramıyla karşılanabilecek bu zümrenin mensupları, spekülâtif bir düşünce faaliyeti yapmazlar. Bizde aydının, hep edibin işlevine denk düşen bir tarafı olagelmiştir. Batı'da ise *intellectuel-intellectuals*, *intelligentsia*, *literaty* ve *les clerics* gibi ayrımlarla, düşünce faaliyetleri arasındaki farklar da kurulmaya/belirlenmeye çalışılır. *Aydın* kavramı, bu anlamda Türkçe'de yeterince açıklayıcı bir güce ulaşamamaktadır. Bkz. Şerif Mardin, "Aydınlar Konusunda Ülgener ve Bir İzah Denemesi", *Türkiye'de Din ve Siyaset*, Makaleler 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, 255-265; "Demokrasi ve Aydının Mesuliyeti", *a.g.e.*, s. 266-289.

1895-1908 adlı çalışmada ise, Yeni Osmanlı düşünce adamlarının açtığı yolda ilerleyen Selim Faris, Halil Ganem, Abdullah Cevdet, Mizancı Murat Bey, Prens Sabahattin, Beşir Fuad, Ahmet Rıza Bey gibi dönemlerinin etkili fikir adamlarının, 'zorunluluklar altında' ürettikleri fikir ve eylemlerin monografik bir incelemesini yapmaktadır. Dönemin aydınlarının temel fikrî özelliklerinin ve zaaflarının izlerini takip eden Mardin, Cumhuriyet öncesi dönemdeki Türk aydın tabakasının tarihî gelişimi üzerine bütünlüklü bir yoruma da ulaşmıştır. Mardin'e göre, "(J)ön Türklerin hiçbiri derin bir teori, özgün bir siyasî formül veya zihinleri devamlı olarak uğraştırmış bir ideoloji ortaya koymamıştır".³⁷

Yeni Osmanlı ve Jön Türk aydınlar grubunun Türk düşüncesinin siyasetten edebiyata, sanattan bilime kadar birçok alanın gelişmesinde oynadıkları devrimci rolün temel nedenlerine ve kaynaklarına ilişkin Şerif Mardin'in, hem Batı hem de Osmanlı siyaset düşüncesine ilişkin olarak yaptığı mukayeseli analizler, bu düşünce adamlarının yaptıkları tartışmaların muhtemel kaynakları üzerine yapılan yorumlar, alana ilişkin yapılmış anlamacı epistemoloji kaynaklı, ilk derin analiz ve referans çalışmalarıdır. Bu öncü çalışmaların bazı özellikleri şöylece belirlenebilir:

- i) Türkiye'de siyaset ve toplumun temel dönüşümlerini anlamak için Cumhuriyet öncesi dönemin siyaset tartışmalarının belirleyici etkisini ayrıntılarıyla ortaya koymuştur. Mardin'in çalışmaları modernleşmenin dönüştürücü, mobilize edici, yeniden düzenleyici etkileri çerçevesinde, bir imparatorluk mirası üzerine kurulan Cumhuriyeti, ulus-devlet modernizminin temel karakterleri etrafında dinamik, tarihî süreci temel süreklilikleriyle açıklayan ve bunu temellendiren bir anlama/anlamlandırma amelîyesini öne çıkaran bir paradigmadır.
- ii) Türk sosyal biliminin, bir şekilde, modernleşmeye devletin algılayış biçiminin dışında bakmasının gerekliliğini ve bunun metodolojik araçlarının derinlikli bir tarihî-sosyolojik bakışla eşzamanlı kurulmasının eleştirel sosyal bilim açısından taşıdığı önemi göstermiştir. Türk modernleşme sürecine ilişkin yapılacak yorum ve kavramsallaştırmaları, pozitivist algılayış temelinde kuran araştırmacılar zorunlu olarak resmî ideolojinin dil ve söylem evrenine (dolayısıyla bu algılamanın sınırlılıklarına ve verili iktidar ve hiyerarşilerin söylem biçimlerine) gireceklerinden, konuyu ayrıntılarıyla ortaya koyabilecek yorumsamacı yaklaşım biçimi, katlaşmış bilinç rejimlerini temsil eden ideolojilere mesafe koyucu bir idrak ve algı içeriği de oluş-

37 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 7. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 22.

turabilecektir. Bu anlamda, Mardin'e göre, anlamacı epistemolojinin araçlarıyla Türk siyasal ve sosyal tarihi ele alındığında verimli yorumlara ulaşılabilir.³⁸

VI- Bilgi (Bilim) Sosyolojisi Temelli Eserlerinin Anlamı Üzerine

Şerif Mardin'in 1950'lerin ortasından 1960'ların sonuna kadar yoğun olarak Osmanlı modernleşmesinin fikrî boyutları ve sosyal bilimlerin güncel tartışmaları üzerine yoğunlaşan çalışmaları,³⁹ 1970'lerin başından itibaren ideoloji nosyonunun ve toplumsal yapıların bilişsel ve sembolik temellerini açıklamaya yönelik bir farklılaşma yaşamıştır. Bu farklılaşma, *İdeoloji* çalışmasında⁴⁰ ağırlıklı biçimde bir bilgi sosyolojisi -daha kesin ve çağdaş bir ifade ile- dil sosyolojisi denemesine dönüşür. Esere yapısalcı bir yorumla bakıldığında, dil sosyolojisi tartışmalarına ağırlıklı biçimde bilişsel⁴¹ bir bakış getirmeye çalışan bir yaklaşımı olduğu söylenebilir. *Din ve İdeoloji*⁴² çalışması ise, ağırlıklı olarak Osmanlı toplumunun anlaşılmasına ilişkin geliştirilen bazı modellerin (Patrimonyalizm-Sultanizm, A.T.Ü.T. ve Osmanlı eksenli sivilizm tartışmaları vs.) metodolojik bir eleştiriye tabi tutulduğu bir çalışmadır. Eserin genel yapısı, daha çok bağımsız makalelerden oluşan konuların, ortak bir tema (din ve ideoloji) etrafında biraraya getirilmesi şeklindedir. Bu iki çalışma, Mardin'in sosyal bilimlerdeki metot ve yaklaşım açısından düşüncelerinin açık bir biçimde görülebileceği eserlerdir. Mardin, bu eserlerinde toplumsal araştırmalar çerçevesinde, Max Weber'in tarihî/sosyal gerçekliğe ilişkin teorik öncüllerine dayanan bir yaklaşımı benimser. Sosyolojik paradigma açısından Weberci modernizmin etkilerini taşıyan Şerif Mardin'in Weber yorumunun ayrıca Amerikan sosyolojisinin bazı eğilimlerini taşıdığı da söylenebilir.⁴³ Talcott Parsons, Edward Shils, Robert Merton gibi Amerikalı sosyologların yapı, işlev, bürokrasi, gelenek gibi olgular etrafında oluşturdukları 'sistem yaklaşımı'nın belirgin etkileri bu eserlerde görülebilir. Fakat Mardin'in bu alan üzerine yayılan eserlerinin

38 Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", s. 53.

39 Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, Makaleler 2, 3. baskı, M. Türköne-T. Önder (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

40 Mardin, *İdeoloji*, Ankara: Türkiye Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1976.

41 Bilginin zihin süreçleri ve simgesel sistemler açısından anlamı ve işlevi üzerinde yoğunlaşması bakımından eser, döneminin gündemi içerisinde ciddi bir yere sahiptir; bkz. *a.g.e.*, s. 20-75.

42 Mardin, *Din ve İdeoloji*, 2. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.

43 Bu konu için Max Weber'in Türkçeye çevrilen eserine bir önsöz yazan Mardin'in yazısına bakılabilir. Bkz. "Max Weber Üzerine", Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, H. Gerth ve C.W. Mills (der.), Hürriyet Vakfı Yayınları: İstanbul, 1986.

temel eğilimi, Osmanlı-Türk modernleşmesinin teorik kavramsallaştırılması için ampirik uyarlamalara başvurusudur. *Din ve İdeoloji* çalışmasında Osmanlı'da yapı ve kültür ile otorite ve halk arasındaki ilişkilerin niteliklerini/formlarını ele alarak, aynı güzergâhta, günümüz Türkiye'sindeki İslâm kültürünün anlamına ve değişimine ilişkin bir açıklama çabası olan 'Volk İslâmı' kavramına uzanan bir bütünlük kurma çabası mevcuttur.⁴⁴ Bu tür bir süreklilik arayışı da yine, mikro-sosyolojik düzlemlerden makro-sosyolojik düzleme uzanan Weberci bir karakter sergiler. Mardin'in daha sonraları yazdığı bazı makalelerindeki yaklaşım biçimi, anlamacı-yorumlayıcı sosyolojinin açılımlarının izlerini takip ettiğini göstermektedir.⁴⁵

VII- Din Sosyolojisi Araştırmaları

Din sosyolojisi çalışmalarının ülkemizdeki gelişim tarihi çok eskilere dayanmamaktadır. Bunun değişik sebepleri mevcut olmakla beraber, esas sorunun din konusunu anlamlandırabilecek bir epistemolojik ve metodolojik düzeyin Türkiye'deki carî sosyal bilimler paradigmasında tutturulamamasından kaynaklanmaktadır. Şerif Mardin'in din sosyolojisi etrafındaki çalışmaları bu anlamda bir istisnadır.⁴⁶ Mardin'in çalışmalarına bir bütün olarak bakıldığında, dinin toplumsal yaşam içerisindeki pratik mantığını ve işleyiş mekanizmalarını çözmeye çalıştığı çalışmaları zengin bir içeriğe, yüksek bir teorik ve kültürel düzeye sahiptir. Sosyolojinin üç temel kurucu ismi Marx, Weber ve Durkheim'in ilgilendikleri en temel alanlardan birisi de dindir. Dinin toplumsal işlevleri hakkında üç kuramcının da vardıkları önemli bir nokta, dinin bir inanç sistemi olmaktan daha ziyade, geniş sembolik ve ideolojik içeriği de olan bir karaktere sahip olduğu gerçeğidir. Mardin'in özellikle Said Nursî üzerine yaptığı çalışma bu açıdan zengin bir teorik içeriğe sahiptir. Mardin bu eserinde metodolojik konumunu açık bir biçimde belirtir:

“Din (İslam) bir toplumsal pratik”tir, ve “(...) toplumsal pratik yaklaşımı, öne çıkardığım lehçenin içinde işlev kazandığı yapısal çerçevenin tanım-

44 Mardin, *Din ve İdeoloji*, 2. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983. s. 78-114.

45 Mardin, “Kollektif Bellek ve Meşruiyetlerin Çatışması”, *Avrupa'da Etik, Din ve Laiklik*, çev. Sosi Dolanoğlu-Serra Yılmaz, İstanbul: Metis Yayınları, 1995; “İyiler ve Kötüler”, *Tarih Risaleleri*, Mustafa Özel (der.), İstanbul: İz Yayınları, 1995; Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, s. 53; “Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, S. Bozdoğan ve R. Kasaba (ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 55-56; “Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı”, çev. Özden Arıkan, *Çağdaş Türkiye'de İslam*, Richard Tapper (der.), İstanbul: Sarmal Yayınları, 1993.

46 Bu konuda Sabri Ülgener'in *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* isimli eseri de erken bir çalışma olması anlamında bir istisna olarak değerlendirilmelidir. Bkz. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Der Yayınları, 1995.

lanması sorununu kendi başına netleştirmez. Kastettiğim; lehçenin statü ve konumlara bağlanması; gücün de, kişinin açıklaması içinde bir yerde şekillenmesi gereğidir. Bu bağlantılar, Foucaultcu ya da Weberci bir çerçevede ele alınabilirler. Benim seçimim Weberci olandır (...) Bazı toplumbilimciler, verili bir zihni temsil sistemi içindeki tutarsızlıkların, toplumun işlevselliği açısından gerekli olduğunu ileri sürerler (Leach-Gellner). Geline bu noktada, bu yaklaşımın göz önünde bulundurulması yararlı olacaktır. Benim önereceğim ise sözü edilen tutarsızlıkların aşma yönünde bir toplumsal diyalektiğin varlığına –çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde bu ana tema olarak alınacaktır- rağmen, sonuç olarak aynı tutarsızlıkların hiçbir zaman tam çözüme ulaşmamasıdır.”⁴⁷

Şerif Mardin’in din konusuna bakışı her şeyden önce felsefidir. Bunu anlamak için aşağıdaki tespiti iyi değerlendirmek gerekir:

“Hem kültür hem de din Türk sosyal biliminin yeni keşfidir. Aynı şey Türk laik entelektüelleri için de geçerlidir. Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında egemen dünya görüşü olan naif pozitivizm, toplumun araştırılmasına yönelik bir dizi ‘kültürbilimsel’ yaklaşımın o dönemin Türk entelijensiyasının dağarcığından silinmesine etken oldu. Bu etki bugün hâlâ görülebilir. Bu nedenle görüngübilim (phenomenology), tefsir ilmi (hermeneutics), dilbilim (linguistics), göstergebilim (semiology) bu ülkede ancak moda ödülünü aldıktan sonra ilerlemeye başlayabildi. Tersine, toplumun dinamiklerinin, ‘bilim adamı’ndan çok felsefecinin etkilerini taşıyan, bu ve diğer kavramlaştırılmalarının Batı dünyasının sosyal bilimlerinde kalıcı bir etkisi olmuştur. Sosyal bilimlerde etkisi olan ama Türkiye’de çok az yankı uyandıran Husserl, Heidegger ve Nietzsche, bu tür düşünürlerin asgari listesini oluştururlar (...) Kültürel biçimlerin ve dinamiklerinin araştırılması olarak kültür, yavaş yavaş saygınlık kazandı. Bugün, sosyal mühendislerin eski güvenlerinin kalıntısı, pek çok eğitim görmüş Türk’ün dini toplumun başlangıç noktası olarak kabul etmeyi sürekli reddetmelerinde görülebilir.”⁴⁸

Yukarıda Mardin’in hem metot hem de yaklaşım bağlamında söyledikleri Türk sosyal bilimcileri için oldukça manidardır. Aşağıda alıntılanan sözleri ise, Mardin’in analizlerinin kalkış noktalarını göstermektedir:

“Modern İslâmî canlanışa açıklama getirme çabasında İslam incelemelerinin, dinamik bir süreç olarak İslâmî toplumsal yapılanmaların iç kaynağını yakalamaya çalışmak yerine, *inatla karşıt kutuplar olarak ele alınan*

47 Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim*, çev. Metin Çulhaoğlu, 7. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 29-30.

48 Mardin, “2000’e Doğru Kültür ve Din”, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, Makaleler 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s. 213-214.

'Batı' ve 'Doğu' toplumlarında (vurgu A.A.) dinin rolü arasındaki farklılıklar üzerine yoğunlaşmaları –Max Weber de aynı tuzağa düşmüştür- gerçekten de bir talihsizliktir. Bunun, üç düzeyde toplumsal yapılaşmaya, yani kültürel olarak oluşturulmuş bir 'muhayyile' ile uygulamaları arasındaki etkileşime, verili bir toplumsal ilişkiler dünyasına ve değişen 'sınır koşulları'na bakarak gerçekleştirebileceğini öne sürüyorum. Bir 'muhayyile' olarak İslâmî kültürün işleyişi, önerdiğim üç analiz alanı içinde en etkileyici olanı, ama aynı zamanda da en çok güçlük içerenidir.⁴⁹

Şerif Mardin'in din sosyolojisi çalışmaları Türkiye'de sosyal bilimcilerin makro ve mikro yapılar arasında yaşadığı anlama gerilimini aşma noktasında önemli ipuçları veren bir yöntemi ihtiva etmektedir. Mikro-sosyolojik düzlemin yatay ve dikey yapılaşmaları ile makro-sosyolojik düzlemin çok katlı derinliği arasında kurulan anlam sarkaçlarının denk düştüğü gerçeklik düzlemleri Mardin'in eserlerinde başarılı bir biçimde uzlaştırılmıştır. Kolaylıkla iddia edilebilir ki, Türkiye'de dinin ve siyasetin anlamı ve işlevi üzerine çalışacak sosyal bilimcilerin Mardin'in yöntem ve teori düzeyiyle sağlıklı bir irtibat kurmaları çok kolay olmayacaktır.⁵⁰

VII- Siyaset ve Aydınlar Sosyolojisi

Şerif Mardin'in paradigmatik anlamda Türk sosyal bilim dünyasına yaptığı asıl katkılar Türk siyasal kültürünün karakterine ve yapısına ilişkin geliştirdiği çok değerli kavram ve açıklama modelleridir. Bu kavram ve modeller üç temel sorunun açıklandığı bir çerçeve üzerinde anlam kazanmaktadır: Mardin'in, Cumhuriyet öncesi Türk siyaset düşüncesine ilişkin geliştirdiği argümanlar,⁵¹ Kemalizm'in Türk siyaset kültürü içinde oluşturduğu yeni anlam kümesinin siyasal pratiğe ve halk kültürüne etkileri⁵² ve İ-

49 Mardin, "Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı", çev. Özden Arkan, *Çağdaş Türkiye'de İslam*, Richard Tapper (der.), İstanbul: Sarmal Yayınları, 1993, s. 94.

50 Şerif Mardin üzerine yapılmış olan yüksek lisans tezleri ise şunlardır: A. Çaylak, "Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen: Bir Şerif Mardin Çözümlemesi", Ankara: Vadi Yayınları, 1998; İ. Toker, "Türk Sosyolojisinde Din Teması", Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 1998; M. Serin, "Şerif Mardin ve Din Sosyolojisi", Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1998; N. Doğan, "Şerif Mardin ve Türk Modernleşmesi", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000; A. Arlı, "Oryantalizm ve Oksidentalizm Tartışmaları Ekseninde Şerif Mardin", Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.

51 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 7. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000; "The Mind of the Turkish Reformer: 1700-1900", *Arab Socialism: A Documentary Survey*, Sami A. Hanna and George H. Gardner (ed.), Leiden: E. J. Brill, 1969.

52 *Türkiye'de Din ve Siyaset*, Makaleler 3, 4. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995; *Türk Modernleşmesi*, Makaleler 4, 8. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000; *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Makaleler 1, 8. baskı, M. Türköne-T. Önder (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

lâm'ın halk kültürü ve seçkinler katında anlaşılma ve yaşanma biçimlerinin kod/sembol çözümleri.⁵³ Mardin'in, teorik içerikleri oldukça zengin olan bazı temel kavramları şunlardır: Türk siyasasını açıklayabilecek bir anahtar çevre-merkez ilişkileri, muhalefet ve kontrol siyaseti, aşırı Batılılaşma, Volk İslâmı, kritik söylem kültürü gibi Türk tarihinin birçok temel sorununa ilişkin yüksek bir bilinç düzeyi getiren paradigmatik araçlardır. Şerif Mardin, önceden de değinildiği üzere, Türk aydınlarının tarihsel süreç içerisinde yaşadığı zihniyetsel ve statüsel dönüşümler hakkında da önemli yazılar kaleme almıştır.⁵⁴ Bu yazılarının birçoğu bilinçli bir spekülasyon biçiminde kaleme alınmış ve fakat bunlar akademik ve entelektüel forumlarda hakettiği düzeyde bir tartışmaya yol açmamıştır.

Andrew Davison, Mardin'in çalışmalarının paradigmatik özgünlüğünün, Türk toplumu ve siyaseti üzerine etkili ve tutarlı bir analiz çerçevesi kurmasından kaynaklandığını ve nihayetinde, Türk siyasetine ilişkin yorumlar üzerinde, söylemi ve öğrencilerinin çalışmaları yoluyla derin etkilerinin oluştuğunu yazmaktadır.⁵⁵ Mardin'in düşüncesi ve araştırmaları, Türkiye'nin son 200 yıllık sosyal tarihine herhangi bir retrospektif bakışın mutlaka karşılaşmak ve hesaplaşmak zorunda olduğu, geniş bir kavram ve tartışma birikimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Siyasal ve sosyal bilimlerin temel disiplinlerinin önemli teorik meseleleri Mardin'in çalışmaları içinde (hem tema hem de sorunsal düzeyinde) sınanmış, tartışılmış ve belirli bir bilinç düzeyine ulaştırılmıştır.⁵⁶ Bu yönüyle Şerif Mardin'in tarih ve toplum

53 Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, Makaleler 2, 3. baskı, M. Türköne-T. Önder (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1994; *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Makaleler 1, 8. baskı, M. Türköne-T. Önder (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2000; "Kollektif Bellek ve Meşruiyetlerin Çatışması", çev. Sösi Dolanoğlu-Serra Yılmaz, *Avrupa'da Etik, Din ve Laiklik*, İstanbul: Metis Yayınları, 1995; "İyiler ve Kötüler", *Tarih Risaleleri*, Mustafa Özel (der.), İstanbul: İz Yayınları, 1995; ayrıca Mardin'in Osmanlı'da yöneten-yönetilen analizi üzerine mukayeseli bir analiz için bkz. Adem Çaylak, *Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen: Bir Şerif Mardin Çözümlemesi*, Ankara: Vadi Yayınları, 1998; "Culture Change and the Intellectual: A Study of the Effects of Secularization in Modern Turkey: Necip Fazıl and the Nakshibendi", *Cultural Transitions In The Middle East*, Şerif Mardin (ed.), Leiden: E.J. Brill, 1993, s. 189-213; "Abdurreshid İbrahim and Zeki Velidi Togan in the Muslims of Russia", *Rethinking Central Asia*, Korkut A. Ertürk (ed.), Lebanon: Ithaka Press, 1999.

54 Bkz. Şerif Mardin, "Aydınlar Konusunda Ülgener ve Bir İzah Denemesi", *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler* 3, 4. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s. 255-265; "Tanzimat ve Aydınlar", *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler* 3, 4. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s. 266-289; "Demokrasi ve Aydının Mesuliyeti", *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler* 3, 4. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

55 Andrew Davison, *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*, çev. Tunçay Birkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 247-252.

56 Sosyal araştırmalarda temanın belirlenmesi ve sorunsalın çerçevesinin çizilmesinin önemi hakkında, bkz. Partha Chatterjee, *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, çev. S. Oğuz, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s. 73-78.

çalışmaları, pratik sorunları çalışmanın zembereğine yerleştirdiği esnek teorik donanımıyla eleştirel sosyal bilim çalışmaları olarak nitelendirilebilir.

Sonuç

Şerif Mardin'in etkilerine ilişkin bir değerlendirmede göz önünde bulundurmamız gereken nokta, bu literatürün çok yeni ve gelişmekte olduğudur. Çünkü Mardin'in çalışmalarının asıl anlamının, Türkiye'nin tarihine ve toplumuna dair çalışmalar arttıkça anlaşılacağını söyleyebiliriz. Modernliğin derin dönüşümlerden geçtiği gerçeği, üstelik hem Batı'da hem de Batı'dışında sorgulanmasının gittikçe arttığı göz önünde bulundurulduğunda, Şerif Mardin'in Türkiye eksenli modernlik çözümlemesinin de bu süreç içerisinde alternatif okumalara tabi tutulacağı öngörülebilir. Aynı şey kamusal ve sivil tartışmaları için de geçerlidir. Şerif Mardin'in çalışmaları, Türk siyasî fikir tarihine ve Türk toplumuna dair anlamacı/yorumlayıcı bakışların geliştirilmesi için ciddi bir başlangıç noktasıdır. Türkiye'nin düşünce ve siyaset dünyasının tıkanma noktaları ve bunun tarihî sebepleri Mardin'in çözümlemeleri ile zenginleşmiş ve çeşitlenmiştir.

Şerif Mardin as a Political Sociologist

Alim ARLI

Abstract

This paper aims to analyze the status of Şerif Mardin in the history of Turkish political thought. Mardin is one of the leading founders of social sciences in Turkey. In this respect, he has a deep impact on Turkish social sciences both on theoretical perspective and scientific tradition. Mardin has framed an alternative paradigm dealing with history of modernization in Turkey, following the impact of liberal-humanitarian and enlightenment tradition. In this view, his program of study reveals substantial diversity from the discourse of "etatist-elist" tradition in Turkey.